

УДК 911.379.

НАПРЯМИ ЕФЕКТИВНОГО ЗАЛУЧЕННЯ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ТУРИСТИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

Симочко Г.В.

Мукачівський державний університет

В статті проаналізовано стан розвитку фортифікаційних споруд Закарпатської області та їх роль і значення для туризму. Окреслено основні напрями ефективного залучення цих споруд як туристичних об'єктів, визначено проблеми, що гальмують їх активний розвиток, виділено головні фортифікаційні споруди та особливості їх збереження.

Ключові слова: фортифікаційні споруди; туристична діяльність; туристичні об'єкти; атрактивність, напрями використання фортифікаційних споруд; реставрація.

Вступ. Закарпатську область можна сміливо назвати культурно-історичним краєм, що має неабияке значення для розвитку пізнавального туризму. Значний архітектурний спадок, що ввібрав у себе традиції та звичаї понад 70 національностей, є привабливим доповненням до його неповторних гірських пейзажів. Серед численних пам'яток, які залишили нам творці минулих епох, фортифікаційні споруди займають особливе місце. Преса достатньо добре висвітлює історію замків, їхню туристичну привабливість. Журнал "Карпати. Туризм. Відпочинок" присвячує в кожному номері замкам західного регіону України статтю або й кілька. Проводився фестиваль у Мукачеві. Проте самі замки слабо забезпечені друкованою продукцією для туристів: не практикується роздача відвідувачам картосхем історико-архітектурних заповідників, замків. Є продаж сувенірів та картинок, але це зовсім не наукова література. Згідно останніх досліджень Інститут Регіональних Досліджень НАНУ, історико-культурні пам'ятки, що входять і можуть увійти до складу туристичних ресурсів, необхідно розглядати не просто як окремі об'єкти з певною історичною або культурною цінністю, а як поєднання відповідних видів ІКТР (історико-культурні туристичні ресурси), що мають високу атрактивність, можуть відігравати важливу роль у формуванні світогляду народу і в сукупності формувати історико-культурний туристичний потенціал поселення, місцевості, регіону. [4].

Попередній досвід Геопросторвими аспектами розміщення пам'яток старовини, їх виникненням та розвитком цікавилися впродовж останніх століть відомі дослідники: археологи Я. Пастернак та В. Антонович, історики А. Чаловський та Б. Януш. Мистецьку цінність замків оцінили Ю. Дуткевич та А. Шрусевич. Дослідженням замкових комплексів в радянський період історії присвячені роботи Ю. Асеева, С. Безсонова, С. Висоцького, Б. Возницького, Г. Логвина, Б. Тимошука, К. Терещука, В. Вуйцика та інших. На даний час актуальними є наукові публікації В. С. Кравціва

[4], де розроблена методика оцінки історико-культурних туристичних ресурсів. Питання збереження туристичних ресурсів досліджували відомі вітчизняні науковці Ю. П. Лебединський, В. І. Гетьман, Б. М. Данилишин, В. С. Міщенко та ін. Але, проаналізувавши літературні джерела, можна сказати, що далеко не всі питання стосовно сучасного стану та залучення фортифікаційних споруд в туризмі України вивчено, існує потреба у глибшому дослідженні багатьох його аспектів на загальнодержавному та регіональному рівнях, визначення основних напрямів ефективного залучення фортифікаційних споруд як туристичних об'єктів

Мета. Основною метою статті є висвітлення основних напрямів ефективного залучення фортифікаційних споруд Закарпатської області як туристичних об'єктів, проблем розвитку замкового туризму, дослідження та оцінка управлінського апарату у Закарпатській області по збереженню туристичних ресурсів та формулювання стратегії використання фортифікаційних споруд в туристичній діяльності області

Постановка завдання. Фортифікаційні споруди виконують освітню функцію у вихованні патріотизму українського народу, окрім того, вони приносять значні бюджетні поповнення в місцеві податкові адміністрації. У нашій державі історико-культурні об'єкти в недостатній мірі розцінюються як туристичні ресурси, більшість визначних пам'яток не включена у туристичні маршрути, що приводить до їх використання в обмежених масштабах. У розвинених країнах Європи вже давно оцінили економічний ефект збільшення попиту на туристичному ринку власної країни, завдяки відвідуваності фортифікаційних споруд та палаців. Використання фортифікаційних споруд в туристичній діяльності при належній рекламі та наведенні порядку і реставрації, може давати значний економічно-туристичний ефект

Виклад основного матеріалу. У друкованих джерелах згадується про існування 13 замків, різних за типами та призначенням. Але це не

достовірна інформація. Можливо, їх було набагато більше. У загальному ж в Закарпатській обл. на державному обліку перебувають 152 пам'ятки старовини [8].

Туристичною "візитівкою" Закарпатської області є славнозвісний замок "Паланок" XIV-XVI ст. Експерти одностайно визнали його наймальовничішим замком Карпатського регіону і другий (після Кам'янця-Подільського) за туристичною атракційністю замком України.

Мукачівський замок ("Паланок") - один із найбільших оборонних комплексів Східної Європи, що повністю зберігся до наших днів. У цій "перлині" середньовічної архітектури поєднані різні стилі оборонного зодчества.

Мукачево - це одне з найдавніших історичних міст України. Заснували його в VII-VIII ст. могутні білі хорвати. У X ст. град увійшов до складу Київської Русі. Після смерті Володимира Великого, з феодалним розпадом Київської Русі Закарпаття загарбав угорський король Іштван [1].

Дерев'яний слов'янський град існував на Замковій горі (висота гори - 68 м) ще до утворення Київської Русі. А перші письмові відомості про кам'яний замок "Паланок" стосуються XI ст., коли король Угорщини Ласло I Святий дав вказівку укріпити дерев'яну Мукачівську фортецю кам'яними стінами від набігів кочівників. Подальша історія замку насичена багатьма історичними подіями та легендарними історичними діячами.

У 1241 р. Мукачево сплюндрувала орда хана Батия. У 1281 р. за князя Лева Даниловича Закарпаття на 40 років повернулося до складу Галицької Русі, відтак знову потрапило під угорське панування. У 1321 р. на запрошення короля Карла Роберта італійські будівничі здійснили повну реконструкцію фортеці давньоруського типу, надавши їй архітектурі рис класичного середньовічного західноєвропейського замку. У той час Мукачівський замок складався лише з одної квадратної башти. Ф. Корятович обніс башту фортечним ровом і стінами у вигляді квадрату з чотирма круглими баштами по кутах. Під старою баштою наказав викопати криницю. Перевіз у фортецю з Кам'янця-Подільського 60 діжок гарматного пороху і 164 гармати, укріпив підступи до замку глибоким ровом та валом з дубовим частоколом - паланком. Від цього походить народна назва Мукачівської твердині - замок "Паланок", яка збереглася до наших днів. Але, оскільки в українського князя не було живих синів-нащадків, після його смерті багате місто стало джерелом чвар між сусідніми володарями. У наші дні Мукачівський замок - це один з найбільших історичних музеїв України. Тут експонуються

зброя кам'яного віку, мідно-бронзової доби, зброя та ужиткові речі від кельтських часів до пізнього середньовіччя тощо. Етнографічний відділ музею розповідає про культуру, побут й мистецтво мешканців Закарпаття. У картинній галереї музею поряд із полотнами видатних українських, угорських та польських художників представлена унікальна колекція закарпатських ікон XVI-XIX ст. У середньовічних дворищах та аркових галереях замку розміщено виставку сучасної скульптури [5].

До послуг туристів у замку відкритий художній салон-магазин, в якому можна придбати картину чи вироби декоративно-прикладного мистецтва. На бастіонах замку можна перепочити за горнятком кави, милуючись краєвидами долини Тиси та смарагдовими вершинами Вулканічних Карпат. Розробляється інвестиційний проект, що передбачає відведення частини замку під елітний готель і ресторан у середньовічному стилі, а також організацію розважальних лицарських шоу, в яких могли б приймати участь туристи.

Ужгородський замок XIII-XVIII ст. - це найстаріша з усіх фортець Закарпатської області, одна з найдавніших пам'яток фортифікаційної архітектури на Україні. Дерев'яне укріплення білих хорватів існувало на Замковій горі з раннього середньовіччя (з VII ст.) і руйнувалося аварськими та угорськими кочівниками. У 1691 р. Ужгородський замок перейшов у власність угорського феодала Міклоша Берчені, був ним значно розбудований і набув сучасного вигляду. Після придушення імператорською армією визвольної війни угорського народу 1703-1711 рр. розгромлений замок було перетворено у церковну гімназію [3].

Ужгородський замок має форму неправильного чотирикутника з масивними баштами по кутах. На древність споруди вказують монолітна кладка стін, різьблені у камені карнизи, колони романського і готичного стилів. З трьох боків замок оточений сухим ровом, вирубанним у скелях, а з північно-східного - урвищем. До XVIII ст. у замок можна було потрапити лише через підвісний міст. Вціліли отвори для ланцюгів, за допомогою яких міст підіймався. Дати, вибиті над в'їзними брамами замку - 1598, 1653 - вказують на дати основних реконструкцій споруди, після яких він набув сучасного вигляду. У наші дні на території Ужгородського замку розмістилася унікально багата експозиція Закарпатського обласного краєзнавчого музею, яка налічує понад 120 тис. експонатів і розповідає про яскраві сторінки історії цього краю та його мешканців. Сьогодні у замку діє кузня, де майстри за "дідівськими" технологіями здатні виготовити туристу будь-який ковальський витвір кузень (сувенір) на замовлення і навіть

залучити його до її виготовлення. Аматори народних промислів сподіваються також відкрити свої майстерні під відкритим небом у дворі замку [6].

Існує міжнародний інвестиційний проект повного відродження замку як культурно-розважального туристичного комплексу. Проект передбачає відведення частини кімнат під "графські" готельні номери, відкриття в підземних казематах замку вишуканого ресторану, оформленого у лицарському стилі з оригінальною давньоруською й давньоугорською кухнями, а також відкриття "лицарського залу", в якому будь-який турист міг би приміряти на себе лицарські обладунки та випробувати власну вправність у стрільбі з лука й арбалета.

Невицький замок XIII -XVII ст. знаходиться північніше Ужгорода вище по течії Ужа і закладений на стрімкій кручі (відносний перепад висот сягає 125 м) над долиною річки на стратегічних підступах до столичного міста Закарпатського краю. Невицький замок контролював прохід Ужанською долиною, якою йшов торговий шлях з Угорщини через Ужоцький перевал у Галицько-Волинську державу, Польщу, Литву і Московію. Твердиня займає унікальне положення - зі сторожових веж Невицького замку відкривається панорама словацької й української частин Вулканічних Карпат, Ужанська долина і навіть обшири Середньо-Дунайської низовини. Уперше в писемних джерелах Невицький замок згадується на початку XIV ст. як родова феодална вотчина, оперезана глибоким ровом та валом. Найбільшого руйнування Невицький замок зазнав у 1644 р. під час облоги трансільванським князем Д'єрдем II Ракоці. З того часу споруда стояла пустою і вважалася місцевим населенням нечистим місцем, де витає дух-упир Поганої Діви. [2].

У наші дні Невицький замок знаходиться в напівзруйнованому стані, однак з середини 1990-х рр. - тут проводяться реконструкційні роботи археологів. Існує проект реставрації цього мальовничого замку (збудованого у класичному італійському стилі) й перетворення його на міжнародний туристичний готельно-розважальний комплекс. Планується відтворити автентичний середньовічний замковий інтер'єр, обладнати у лицарському стилі ресторан зі старожитньою кухнею і вишуканими закарпатськими винними підвалами, відкрити музейну експозицію, манеж, кузню-зброяр та інші ремісничі майстерні, в яких сувеніри виготовлялись на замовлення туристів прямо у них на очах. В основний готель замково-розважального комплексу для відвідувачів середнього класу, згідно з проектом, планується перетворити суміжну туристичну базу, євро

реконструкція якої не потребує значних коштів. А навколишні гірські праліси з окремими маркованими екостежками - це ідеальний природний полігон для історичних лицарських ігор і змагань з пейнтболу (окрема екостежка виводить навіть на закинтий гірський танкодром середини XX ст.) [7].

Чинадівський замок у XV ст. був збудований бароном Перені. Замок двоповерховий, п'ятикутний у плані, зі стрільницями та двома кутовими круглими триярусними баштами. Має два запущені підземні ходи, що виводять у долину Латориці. Тривалий час цей невеликий замок виконував функції в'язниці. Зараз має пізнавальне значення як об'єкт пізньосередньовічної фортифікаційної архітектури.

Мисливський палац графів Шенборнів у с. Карпати побудований у стилі німецького ренесансу в 1890 р. Архітектура цього палацу, без перебільшення, унікальна. Палац прикрашають численні вежі, кручені сходи, гострий дах зі шпильми. Будівля уособлює собою календар: кількість веж відповідає кількості місяців у році, кількість димарів - кількості тижнів у році, а кількість вікон та дверей - кількості днів у році. Палац розташований у мистецьки спроектованому ландшафтному парку XIX ст., де зібрана значна колекція карпатської та екзотичної дендрофлори, а в глибині є озеро і мальовничий розарій. Серед екзотів, які можна побачити у графському парку, є, наприклад, італійська гліцинія, сріблястий клен, канадська ялина, японська вишня, самшитове дерево, катальпа, сосна Веймута тощо

Раритетною пам'яткою замкового "намиста" Ужгородщини є залишки середньовічного замку XII - XVIII ст. у с. Середнє, що знаходиться на півдорозі з Ужгорода в Мукачеве. Тут збереглася масивна башта - донжон, збудована лицарями могутнього ордену тамплієрів (храмовників). Середнянський замок тамплієрів здобули війська угорського короля, після цього укріплення було передано ним монахам ордену Святого Павла. Занепадом Середнянський замок після буремних подій визвольної війни угорського народу у 1703-1711 рр.

На Виноградівщині збереглися атракційні руїни двох могутніх середньовічних замків "Канків" (заснований у 1307 р.) і "Нялаб" (заснований у 1315 р.). Заклав їх могутній угорський феодал Беке Боршо, якому відійшов цей край після угорського завоювання [1]. Замок "Канків" XI-XVI ст. знаходиться на скелястому виступі Чорної Гори над містом Виноградів. Під кам'яною кладкою замку археологи виявили сліди слов'янського городища початку X ст., яке існувало тут до захоплення краю угорцями. У 1399 р. угорський король Зігмунд I дарує фортецю барону П. Перені.

Новий господар розбудовує кам'яну фортецю. У XV ст. рід Перені передає замок ченцям-францисканцям, які перетворюють його на монастир. Під час релігійних воєн у 1566 р. загін королівських військ Австрійської імперії під командуванням генерала Текелеші штурмом оволодів фортецю і зруйнував її. Після цих подій замок уже не відновлювали [8].

Замок "Нялаб" XII-XVII ст. знаходиться біля села Королево, де бурхлива Тиса спускається з гір на широкі простори Дунайської рівнини. З доби Хорватського союзу тут існувало слов'янське городище. Після завоювання краю угорцями король Іштван V наказав на місці старого дерев'яного укріплення збудувати королівський мисливський палац. А невдовзі, для зміцнення підкарпатського (руського) кордону Великої Угорщини у другій половині XIII ст., король Бейла IV закладає тут кам'яний замок. У 1405 р. замок було передано роду баронів Перені. Після антигабсбурзької змови, в якій брав участь рід Перені, за наказом імператора Леопольда I замок було зруйновано:

Боржавський замок (у Берегівському районі) - одна з найдавніших твердинь краю. Хроніка Аноніма свідчить, що ще з VII-VIII ст. на місці сучасного с. Вари, де зливаються бурхливі води річок Тиса і Боржава, стояв дерев'яний замок Бор-Що, в якому жили слов'яни - підлеглі болгарського князя Салана.

Можна виділити кілька головних напрямків такої діяльності, що включають процеси, починаючи від реставрації замку до облаштування закладами обслуговування туристів.

1. Реставрація і збереження об'єктів певною мірою: де до найменших подробиць, де просто до стежин вздовж руїн муру і казематів Невицький, Хустський, руїни Середнянського замку;

2. Присвоєння об'єкту статусу пам'ятника історії та архітектури місцевого чи державного значення: Мукачівський, Ужгородський, Невицький Добудова музеїв з експозицією історичних періодів і місцевого матеріалу, організація екскурсій, туристських маршрутів Чинадівський, Мукачівський, Ужгородський;

3. Використання з оздоровчими та рекреаційними цілями (розміщення санаторіїв, профілакторіїв) - санаторій "Карпати" у палаці Шенборнів;

4. Відкриття магазинів сувенірів, книжок, буклетів і супутніх товарів (Museum Shop). Спостерігається практично у всіх замках;

5. Проведення конференцій, зустрічей, симпозіумів, бізнес і культурних контактів. Використовуються для тематичних виїздів, проте не проводяться конференції в стінах замків;

6. Робота науково-методичних центрів, університетів, архівів;

7. Робота військово-історичних товариств, проведення історичних реконструкцій і демонстрацій (Мукачівський замок - рицарські турніри, Ужгородський - відтворення змагань та рицарські турніри);

8. Інформаційне забезпечення діяльності туристичного центру, інтернет, буклети, каталоги, брошури, книжки, періодичні видання, преса

9. Проведення фестивалів, турнірів, театральних уявлень, та ін.

Для того, щоб в нашій країні ефективно діяла система збереження та відновлення фортифікаційних споруд, необхідне належне фінансування, воно повинно бути: - бюджетним фінансуванням з Державного бюджету України, з місцевих бюджетів; позабюджетних коштів: банківських кредитів, платежів за використання природних туристичних ресурсів, власних коштів туристичних підприємств, інвесторів, місцевих зборів та платежів, грантів міжнародних фондів та організацій, благодійних внесків та спонсорської допомоги.

Для збереження фортифікаційних споруд Закарпатської області та напрямів їх ефективного залучення як туристичних об'єктів необхідно:

1. Створення локального центру управління фортифікаційними спорудами

2. Розробка економічного механізму надання платних туристичних послуг, встановлення нормативів плати і розмірів платежів за надання таких послуг.

3. Інвентаризація та кількісно-якісна оцінка наявних історико-культурних (музеї, пам'ятки архітектури, фортифікаційні споруди) ресурсів.

4. Забезпечення реалізації на території області державної інвестиційної політики стосовно надання в довгострокову оренду фортифікаційних споруд.

5. Організація і проведення фестивалів, конкурсів та інших заходів серед широких верств населення, підготовка та ефективне використання кадрів у сферах туризму та рекреації, забезпечення пропаганди здорового способу життя.

6. Залучення нових технологій, технічної допомоги для розроблення і реалізації соціальних, культурних та інших програм, спрямованих на розвиток області.

Фортифікаційні споруди Закарпаття протягом багатьох століть були німими свідками бурхливої середньовічної історії краю, а зараз вони є об'єктом постійних відвідувань туристів і з України, і з ближнього зарубіжжя. Перспектива подальшого використання цих об'єктів для туристичних цілей є можливою не лише за умов реставрації та обладнання необхідним рівнем сервісу, а й передусім належною охороною й збереженням цих пам'яток.

Висновки. Як переконливо доводить світова практика, наявність багатого природного і культурного потенціалу дозволяє навіть тим країнам, що не відносяться до числа найбільш розвинутих, завоювати серйозні позиції на світовому туристичному ринку. Закарпаття в цьому відношенні, завдяки його сприятливому географічному розташуванню, багатій історико-культурній спадщині має унікальні можливості. Однак вони можуть бути реалізовані при одній обов'язковій умові: проведення в області активної державної політики, спрямованої на підтримку туризму і рекреації. Закарпатська область має великий потенціал для розвитку пізнавального туризму. Значний архітектурний спадок, що ввібрав у себе традиції та звичаї понад 70 національностей, є привабливим доповненням до його неповторних гірських пейзажів. Фортифікаційні споруди займають особливе місце у структурі туристично-рекреаційних ресурсів. У Закарпатській області на державному обліку перебуває 152 пам'ятки старовини. Туристичною "візитівкою" Закарпатської області є славнозвісні замки: "Паланок", Ужгородський, Невицький, Чинадіївський та Боржавський. Встановлено, що більшість із замків погребують реставраційних та природоохоронних робіт на території їх розташування.

Володіючи таким багатим туристичним потенціалом, за умови його відновлення, збе-

реження та раціонального використання, Закарпаття матиме міцний фундамент для побудови дієвої стратегії розвитку туристичної галузі, що, на нашу думку, в короткостроковій перспективі виведе нашу країну в лідери серед країн по прийому туристів.

Список літератури

1. Иванов О. Замки і палаци Західної України: історія, культура, туризм (Історико-архітектурні пам'ятки замкового мистецтва) / О. Иванов. - К.: Наш світ, Укргеодезкартографія, 2004. - 190 с.
2. Мацола В.І. Рекреаційно-туристичний комплекс України. - Львів: Інститут регіональних досліджень НАНУ, 1997. - 259 с.
3. Мацок О. Замки і фортеці Західної України: історичні мандрівки / О.Мацок. - Львів: Центр Європи, 2005. - 192 с.
4. Кравців В.С., Гринів Л.С., Копач М.В., Кузик С.П. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери. Наукове видання. - Львів: НАН України. - ІРД НАН України. - 1999. - 78 с.
5. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження: Навчальний посібник. - К.: Центр учбової літератури, 2007. - 432 с.
6. Тури по Закарпаттю [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://tour.uzhgorod.biz/>.
7. Туристичний путівник Закарпаття [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.transcarpathiatour.com.ua>.
8. Федак П. Пам'ятки Замкової гори / П. Федак. - Ужгород: [б. в.], 1999. - 156 с.

А.В. Симочко. Направления эффективного привлечения фортификационных сооружений Закарпатской области как туристических объектов. В статье проанализировано состояние развития фортификационных сооружений Закарпатской области и их роль и значение для туризма. Определены основные направления эффективного привлечения этих сооружений как туристических объектов, определены проблемы, которые препятствуют их активному развитию, выделены основные фортификационные сооружения и особенности их сохранности.

Ключевые слова: фортификационные сооружения; туристическая деятельность; туристические объекты; атрактивність, направления использования фортификационных сооружений; реставрация.

Symochko A.V. Destinations effective involvement fortifications Transcarpathian region as tourist objects. The article analyzes the development of fortifications Transcarpathian region and their role and importance for tourism. The basic directions of the effective use of these facilities as tourist sites, identified problems that hinder their active development, with emphasis on major fortifications and especially their conservation.

Key words: fortifications, tourist activities, tourist attractions, charm, uses of fortifications; restoration.